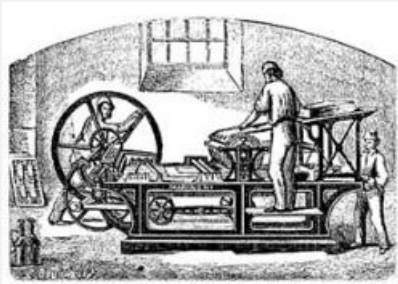

اولین‌های صنعت چاپ ایران

دوره قاجاریه زمان ورود مدرنیته به ایران است. سفر سفرا و گردشگران خارجی به کشورمان و حضور ایشان در دربار قاجار باعث گسیل شدن ایلچیان ایرانی به ممالک خارجی و در نهایت سفرهای متعدد شاهان و درباریان به اروپا شد.

جام جم آنلاین: دوره قاجاریه زمان ورود مدرنیته به ایران است. سفر سفرا و گردشگران خارجی به کشورمان و حضور ایشان در دربار قاجار باعث گسیل شدن ایلچیان ایرانی به ممالک خارجی و در نهایت سفرهای متعدد شاهان و درباریان به اروپا شد. این تبدلات که از دربار شاه‌عباس اول (حکومت) آغاز شده بود در دوره قاجار شدت گرفت.

با این حال اگر هدف از ارتباط با غرب در دوره صفوی استفاده از دستاوردها و به سود دو کشور بود، در دوره قاجار بیشتر جنبه تفریحی و تشریفاتی داشت و تنها باعث ورود مظاهر مدرنیته به ایران گردید؛ مظاهری که از بنیان تهی بودند و تنها با دیده متعجب تحسین ناظران ایرانی نگریسته شدند.

سال‌ها طول کشید تا افرادی بتوانند ریشه‌های فکری جامعه‌مدنی مدرن را دریابند و آن را به شکل از هم گسیخته و دست و پا شکسته به ایران وارد کنند.

شاید عباس میرزا، نایب‌السلطنه فتحعلی‌شاه (حکومت)، نخستین کسی بود که به نیاز درک بنیان فکری، تجربیات و دستاوردهای تکنیکی و نظامی غرب پی برد. گسیل کردن دانشجویان ایرانی به روسیه و انگلیس و واردات بسیاری از صنایع غربی به تبریز نشانی از این تفکر پیشرو برای بهره‌گیری از تجارب ممالک دیگر است؛ این در حالی که فتحعلی‌شاه در پایتخت در رویای حکومت افسانه‌ای هزار و یک شبی خود بود و از حال و آینده کشور و کشورداری بی‌خبر. یکی از محصولات تلاش‌های عباس میرزا ورود صنعت چاپ به ایران بود.

اولین چاپخانه سربی در ایران در شهر تبریز دایر گردید و نخستین کتابی که توسط این چاپخانه منتشر شد رساله جهادیه تألیف میرزا عیسی قائم‌مقام اول (۱۱۶۷-۱۲۳۷ ق.) بود.

این کتاب سال 1233 ق. توسط محمدعلی بن محمدحسین آشتیانی به چاپ رسیده است.

در ترقیمه کتاب چنین آمده است: قد تم الكتاب الجهادیه علی ید اضعف العباد محمدعلی بن حاجی محمدحسین الاشتیانی المأمور بعمل الطبع من الدوله العلیه القاجاریه فی دارالانطباع الواقعه فی بلده تبریز بتاريخ خمس و عشرين شهر رمضان المبارک سنه ۱۲۳۳ هجریه.

این رساله بعد از حمله روس‌ها به ایران در زمان فتحعلی‌شاه و ولیعهدی عباس میرزا توسط قائم‌مقام فراهانی وزیر نوشته شده و شامل فتاوی روحانیون درباره جهاد با روس (جنگ دوم روس و ایران) است.

در کتاب تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران تألیف حسین میرزای گلپایگانی (تهران: گلشن، 1375: 11) چنین نوشته شده است: اولین کتاب یا رساله‌ای که در چاپخانه میرزا زین‌العابدین تبریزی به چاپ رسیده است فتح‌نامه نام داشت و آن را میرزا عیسی قائم‌مقام فراهانی نوشته بود.

این کتاب از جنگی سخن می‌گوید که در سال ۱۲۲۷ ق. میان دولت‌های ایران و روس روی داد و بالاخره هم با صلح‌نامه گلستان به پایان رسید.

او از رساله جهادیه به عنوان دومین کتاب یاد می‌کند. مجتبی مینوی در مقاله «اولین کاروان معرفت» (یغما، ش هشتم، س ششم، ۱۳۳۲، ۳۱۵-۳۱۶) می‌نویسد: نمی‌دانم که رساله جهادیه همان فتح‌نامه است یا کتاب دیگری می‌باشد.

میرزا محمدعلی‌خان تربیت در مقاله «تاریخ مطبوعه و مطبوعات ایران» (تعلیم و تربیت، ش یازدهم، س چهارم، ۱۳۱۳، ۶۵۹) می‌نویسد میرزا عیسی قائم‌مقام بزرگ که در تاریخ ۱۲۳۸ ق. در تبریز مرحوم شده است دو رساله کوچک و بزرگ دارد که در آن تواریخ راجع به جهاد تألیف فرموده‌اند.

مقصود تربیت از دو رساله شاید همان دو نسخه رساله جهادیه باشد که در دو تاریخ ۱۲۳۳ و ۱۲۳۴ قمری به چاپ رسیده است.

در فهرست الذریعه و خانبا با مشار از هر دو رساله فتح‌نامه و جهادیه نام برده شده است. با این حال به نظر می‌رسد کتاب فتح‌نامه و رساله جهادیه یکی است، چرا که در آن دوره وانفسای جنگ و شکست از روسیه فتحی واقع نشده بود که فتح‌نامه‌ای تألیف شود.

کتاب در ۸۶ صفحه به چاپ رسیده و ابعاد آن 215#152; 208 میلی‌متر است. همچنین متن کتاب در جدول، در 13 سطر و ابعاد 145;215#100 میلی‌متر نوشته شده است.

محدودیت‌های تکنیکی که باعث سختی کار و عدم استفاده از تزیینات و تصاویر در کتاب‌ها می‌شد سبب توجه بیشتر به چاپ سنگی شد. بعضی سطور خط کشی و در برخی موارد کلماتی با شنگرف اضافه و در صفحات ۳، ۵، ۲۳، ۲۵ و ۲۷ نام‌های فتح‌علی‌شاه و شاهزاده عباس میرزا به آب زر نوشته شده است. کتاب شماره صفحه یا برگ ندارد و دارای راده است.

چاپچی این کتاب محمدعلی بن حاجی محمدحسین آشتیانی است که بسیاری، از جمله شهلا بابازاده در کتاب خود با عنوان تاریخ چاپ در ایران (تهران: طهوری، 1378)، او را از شاگردان میرزا زین‌العابدین تبریزی دانسته‌اند.

با این حال باید دانست که تا سال 1234 ق. یعنی مصادف با چاپ دومین کتاب چاپی ایران - که باز هم رساله جهادیه میرزا قائم‌مقام بود - نامی از میرزا زین‌العابدین تبریزی در میان نیست.

او رساله جهادیه 1234 ق. را منتشر می‌کند و بعد به دستور فتح‌علی‌شاه به تهران کوچ کرد و با حمایت مالی منوچهر خان گرجی، ملقب به معتمدالدوله، چاپخانه چاپ سربی تهران را پایه‌ریزی کرد. شاگردان او از جمله عبدالکریم، رستم علی و محمدعلی طهرانی توانستند راه او را در تهران ادامه دهند.

شاگرد دیگر او، عبدالرزاق اصفهانی نیز با حمایت معتمدالدوله چاپخانه‌ای در اصفهان و همدان تاسیس کرد. آخرین تولیدات شناسایی شده چاپخانه تبریز بوستان سعدی به سال 1246 ق. چاپخانه‌های تهران طوفان البکاء به سال 1275 ق. و چاپخانه اصفهان محرق القلوب به سال 1247-48 ق. است.

پس از این، دوران چاپ سربی در ایران پایان می‌یابد و برای چندین دهه چاپ سنگی به تنها شیوه چاپ در ایران تبدیل می‌شود.

دلایل مختلفی باعث از رونق افتادن چاپ کتاب به شیوه سربی در ایران شد. نخست، ایرانیان که سالیان سال با خطوط پریچ و خم نسخه‌های خطی محشور بودند، چندان علاقه‌ای به خطوط منظم نسخ در کتاب‌های چاپ سربی نشان ندادند.

دوم، محدودیت‌های تکنیکی که باعث سختی کار و عدم استفاده از تزیینات و تصاویر در کتاب‌ها می‌شد سبب توجه بیشتر به چاپ سنگی شد. چاپچیان تلاش‌هایی برای استفاده از تصویر در کتاب‌های چاپ سربی انجام دادند.

نخستین کتاب مصور چاپ سربی مختارنامه است که سال 1261 ق. به چاپ رسید. تصاویر این کتاب به شیوه گراوور چوبی چاپ شده‌اند.

چند طوفان البکاء مصور نیز به شیوه چاپ سربی طبع شد که تصاویر چاپ سنگی داشت. کتاب‌های سربی بعد از چاپ متن به چاپخانه سنگی منتقل می‌شدند تا مابقی فرآیند چاپ در آنجا انجام شود. این دشواری‌ها منسوخ شدن چاپ سربی از سال 1275 ق. در ایران را در پی داشت.

چاپ سنگی در ایران بسیار پیشتر کار خود را آغاز کرده بود. باز هم با حمایت عباس میرزا اولین چاپخانه چاپ سنگی در تبریز احداث شد.

گرچه درباره اولین کسی که چاپ سنگی را به ایران وارد کرد اختلاف نظر وجود دارد و «شگلووا» نام فردی به نام الله‌وردی، از فرستادگان عباس میرزا ذکر می‌کند که حدود سال 1237 ق. در تفلیس به فراگیری صنعت چاپ سنگی مشغول بوده ولی آنچه ما اکنون به آن مطمئنیم، ورود صنعت چاپ توسط میرزا صالح شیرازی است. نخستین کتابی که در چاپخانه او به چاپ رسید قرآن مجید به سال 1249 ق. است.

مشخصات این قرآن به شرح زیر است:

قرآن؛ تبریز؛ 1249 ق.؛ قطع رقعی؛ 14 سطر؛ کاتب: محمدحسین ابن میرزا محمد التبریزی؛ ناشر: محمدصالح ابن حاجی باقرخان شیرازی. محل نگهداری: تهران؛ مجموعه خصوصی.

درباره این قرآن گمانه زنی‌های زیادی وجود داشت؛ چرا که همه محققان با استناد به انجامه زادالمعاد 1251 ق. که در چاپخانه میرزا صالح چاپ شده و در آن ذکری از طبع قرآن شده بود حدس‌هایی درباره زمان چاپ کتاب می‌زنند. انجامه قرآن که مشابه انجامه زادالمعاد است، تاریخ 1249 ق. را دارد و کاتب آن نیز همان کاتب زادالمعاد است.

از آنجا که مراحل چاپ دومین کتاب چاپ سنگی 15 ماه به درازا کشیده، می‌توان احتمال داد مدت زمان چاپ کتاب نخست نیز در همین حدود یا حتی طولانی‌تر بوده است، پس احتمالاً نخستین مطبعه چاپ سنگی حدود سال 1248 ق. به تبریز وارد شده است. در فاصله چاپ دو کتاب، عباس میرزا، که حامی چاپ کتاب در تبریز بود، در تاریخ دهم جمادی‌الثانی 1249 ق. و فتحعلی‌شاه به تاریخ 19 جمادی‌الثانی 1250 ق. وفات کردند.

علی بوذری